

զեց տուած խօսքն ետ առնուլ: Այսպէս, ազգայինը՝ պատկերը Հետերնին առած, տուն դարձան, ու գրին վերջիշեալ մատուռն. ուր կեցած է մինչեւ ցայսօր, ի զարմանս ամէն օտարաց ու բանէ շահակցողներուն:

Զննք կրնար ըսել թէ որչափ ստուգութիւն ունի այս պատմութիւնը: Պատկերը գեղեցիկ է, ան ստոյգ է: Բայց երբ Անգլիկոսի մայր եկեղեցւոյն մէջ է. Վերլայ ալ չի կրնար ըլլալ: Ըստ Հաւանական է՝ ըստ իս՝ որ թէ Ռուպէնին չէ ալ այս նկարը, անոր մէկ երեւելի աշխարհին, կամ ծարտար ձեռքի մը գործքն ըլլայ՝ վարպետին սկզբնական օրինակէն զազափարած:

ՅՈՎՀ ԱՆՆԵՐ

Գ Ր Ա Վ Ա Ն

“ՆԱԾ ԼՐԱԳՐԱԹԻԹԵՆՆ ՊԱՏՄԱԹԻԹԵՆՆ,
ՄԷԿ ՔՆՆԱԳԱՌԱԹԻԹԵՆՆ ԱԹԻԹԻՆ

Իշմիածնի Աւետարանը լրագրոյ այս տարւոյ փետր. թուոյն մէջ (էջ 59—62) Պր. Գ. Լեւոնեան գրելով քննադատութիւն մը մեր՝ Պատմ. Հայ լրագրութեան (Ա. Հտր.) հրատարակութեան վրայ, կը ծանուցանէ իւր լինթերոյներուն թէ նոյն հրատարակութիւնն է “ոչ ազատ անաներից սխալներէ: Հեղինակը (— կը շարունակէ Պր. Գրանդատն —) շատ սակաւ աղբիւրներ է ունեցել իւր ձեռքի տակ, ինչպէս յիշել է ինքը, գործ համար եւ սպասելի չէր մի լիակատար եւ ճշգրիտ գործ: Հայ լրագրութեան մասին աղբիւրներ կան քանի չ. Գրիգորիսի յիշածներէնք եւ գլխից, աւելի քան տասն, նոյնչափ էլ հատ ու կտոր գրուածներ, գրչագիր նիւթեր, տեղեկութիւններ, նամակներ: Այս քանի մի տասնեակ աղբիւրներու պիտի ծանօթանանք անշուշտ, երբ Պր. Գ. Լեւոնեանի “Հայոց պարբերական մամուլը” գործը լոյս տեսնէ, որ կարող պիտի ըլլայ “Բ. գրքոյցի գրելու միջոցին որպէս մի հարուստ աղբիւր ծառայելու” մեզ, ինչպէս կ’ապահովօղնէ Պր. Գրանդատն: Եւ սակայն ներքին մեզ կանխել ըսել՝ որ մեզմէ քանի մի տասնեակ աւելի աղբիւրներով ժողովար Պր. Գրանդատն սոյն քննադատութեան մէջ “ճշգրիտ” եւ “ազատ աններից սխալներէնք” բան մը տակաւին ըսած չէ:

“Երկնք (— կը շարունակէ Պր. Գրանդատն —) որ գրքոյցի մասին մեզանից առաջ գրողները չեն վերաբերուեալ (այսինքն) որպէս քննողներ, չեն քրքրել նիւթեր, սխալներ մասին չեն գրել, այլ թեթեւ անխաբար գրել կազմի եւ նիւթի արժանաւորութեան վերայ: Հինգ տարուայ չափ կարելոյն չափ մանրադնին հետազոտած լինելով Հայ մամուլի գործի անցեալն ու ներկան, գժուար չէ մեզ մանկել Հ. Գալէմէ քերականի գրքոյցի ներքին խաւերի մէջ, մատնանիշ անելով այն թերութիւնները, որ ինչպէս ասացինք սպրդել են Հայոց սուրբի աշխատութեան մէջ: Ուրեմն “Հինգ տարուայ չափ կարելոյն չափ մանրադնին հետազոտած” քննադատի մ’առջեւ ենք, որուն “գժուար չէ . . . մանկել . . . գրքոյցի ներքին խաւերի մէջ, մատնանիշ անելով այն թերութիւնները:” Տեսնենք այս մեծ յառաջաբանով մեր առջեւ դրուելու “աններից սխալները, եւ “թերութիւնները”, եւ մեծապէս պիտի ուրախանանք” թէ չ’որ գիտի մը Հանդիպինք կամ Նոր բան մը սորվինք:

1. Աղբիւրի մասին խօսելով Պր. Գրանդատն իբրեւ մեր խօսքը չակերտով յարաջ կը բերէ՝ իբր թէ ըսեր ենք որ այս անգրանիկ լրագիրն “երեք աւելի, տարի տեսեր է, յետոյ մասեօ ուղիղ ենք մեր Բաւալ: “Ըսելի պարզաբանելու համար, (— կ’ըսէ Պր. Գրանդատն —) յիշենք որ “Աղբիւր” 1794—1796 թուերի ընթացքում հրատարակուել է միայն մէկ եւ կէս տարի, որ է 18 տետրակ: Մենք մեր գործոյն մէջ ըսած ենք (էջ 24 տող 2) լրագիրս Տաղիւ “կրցաւ երեք տարի ապրիլ, տեսնելով աւանդուած նոյն լրագիրն իբրեւ հրատարակեալ 1794—6: Ուրեմն “ամբողջ” բառը կը կցուի մեր “երեք”ին, թերեւս անմտադրութեամբ: “Ուղիղը եւ Յաւելիք”ի մէջ մանրամասն տարապարծ ենք՝ ունենալով այն ժամանակ Աղբիւրը եւ ըսած ենք՝ “Աղբիւր 1794—6 միայն 18 ամսատար ունեցած է:” Ի՞նչ նոր եւ ճշգրիտ բան սորվեցանք այժմ Պր. Գրանդատէն, եւ ոյն է մեր Բաւալ չուղղուած մասը:

2. “Երկնք ինչպէս տեսարանները մեր աչքի առաջ ունենալով աւելորդ չենք համարում լրացուցիչ տեղեկութիւններ տալ, քանի որ Հ. Գալէմէ քերականին շատ համառօտ է եւ անկատար: Այս լրացուցիչ եւ կատարեալ տեղեկութիւններն են ստոր: “Տարեգրիս մէջ իւրաքանչիւր տարուայ ամիսների սկիզբներում զետեղուած են բաւականին յաջող փորագրուած

պատկերները, յօդուածներն պատշաճաւոր Թուականներն են՝ բարոյական բովանդակութեամբ անարդարութիւններ, պատկերներ, խորաններ եւ այլն, եւ կը կցուի «խրատի» կտոր մը: Կը յանձնենք Պր. Բենագատին մեր նոյն տարեգրի վրայ գրածն անդամ՝ մ'ալ աչքէ անցնել, եւ պիտի գտնէ (էջ 28 տող 10—19) այս «լրացուցիչ» տեղեկութիւններն՝ բարոյական խորհրդածութեանց մասին: Իսկինչ կը վերաբերի պատկերներու՝ կը կարծենք թէ այս «լրացուցիչ» տեղեկութիւնը տալն՝ այն ժամանակներու տպագրական առ հասարակ տիրող սովորութեան բաւական տեղեկութեան պակասութիւնը կը ցուցնէ: Այս երկուքն են միայն այս «լրացուցիչ» տեղեկութիւնները:

3. «Դիտակ Բնականութեան ամբողջ տեսարանները մեր ձեռքում ունենալով, աւելի մանրամասն եւ ճշգրիտ տեղեկութիւններ կարող ենք յայտնել Տ. Գ. Բին:» Հնորհակալ ենք: Բայց «Պարբերականին ընդարձակ խորագիրն է» ըսելով՝ Դիտակ Բնականութեան միայն ձեական յաւաք բերելն զմեզ գոհ չէ կրնար ընել՝ վասն զի արդէն մենք նոյն իմաստով ըսած ենք՝ (էջ 31 տող 15) «Նիւթը գիւտարարար ժամանակին նշանաւոր գէպերն են», Բայց ասիւն կը խնդրենք չափերումով վկայութիւն մը յառաջ բերելու ժամանակ ճշգրտութեան միտ դնել, վասն զի քնագրին ուղղագրութիւնն այլալայն է վկայութեան մէջ:

4. «Թագուհի Ժոզէն լայն էր — գրում է Տ. Գալեմբար, որ միանգամայն սխալուում է: Երեւել շարաքնութիւն խորագիրն է «Լոյս գիր» Մեքէ Տեր-Բեռնար Երեւել, որ 1832ի սկիզբներէջ հրատարակուեց հազիւ մի տարի, Այսպիսի միայն: Կրնենք՝ «Թագուհի, տպած կեցած է լրագրին վրայ եւ մեր գործին մէջ, եւ ոչ «Թագուհի», որ սխալ գրութիւն կ'ըլլար: Բ. Մեր ձեռքն եղած Թիւ 12ի վրայ (— որ է Թիւ 1. հայ թարգմանութեան —) կը կարդացուի՝ «ԹԱԳԱՍԻ ՎԱԳԱՍԻ լայն էր, առաջին ամ տպագրութեան հայերէն թարգմանութեան, ի թրվյն տաճկաց 1845, ի շապանի 1845: Նուաւոր 18, եւ յամի Տեառն 1832 ի Թուականի 18 ի կոտանդնուպոլսի», Եւ յորդ Թիւ 13ին եւ յորդ յաջորդ թուական վրայ տպուած է «ԼՐՈՅ ԳԻՐ ԺՅԷ ԳԵՐ-ԲԵՐՆԱՐ ԵՆԱՆ. ԳՐԱՅԻՆ ԵՄ ԵՄԱԳՐԱԿԱՆ ԵՄ ՆՈՒՄԵՐ 13, յամի Տեառն 1832 Թուականի 27, Որ է 1845 Բամագանի 7 ի կոտանդնուպոլսի», ճերմակին սեւ չենք կարող ըսել, ուստի սխալուում

ղը մենք չենք, եւ մեր գործին էջ 34—38 տոյն լրագրի վրայ գրածին մէջ սխալմունք մը տակաւին չենք տեսներ:

5. «Եւրոպայի լրագրի սկսուած է ոչ թէ 1847-ին այլ 1846 թ. օգոստոսի 27-ից Նոյեմբ 1 գրութեամբ, մինչեւ 1849 թ. փետրուարի 5-ը (Նուաւոր 99) տեսնուած է», Մենք ըսած չենք 1847ին սկսած, այլ ըսած ենք՝ «1847ին Եւրոպայի լրագրի անուամբ Դեմի ԿԸ ՀԱՐՈՒՆԱՎՈՒՆԻՐ»:

6. Աղբիւր, Հայիկ Կոլլեկտիւն եւ Հոգեւոր լրագիրներու մասին ըսելու նոր բան մը չունի Պր. Բենագատին, թէեւ զատիկ ալ քննարկ տեղեւոյ կարգը դրած է:

7. «Հայտն. շարաքնութիւն Տ. Գալեմբար միացրել է Ստանդարտ Կոտանդնուպոլսի լրագիրը, երեւի նոյն քաղաքում եւ նոյն խմբագիրներին ձեռքով հրատարակուած լինելու համար»: Ստանդարտ Կոտանդնուպոլսի լրացուցիչ, (պէտք չէ շփոթել Ստանդարտ Բնականութեան հետ, ինչպէս շփոթողներ կան) եւ Արշալոյս Արշալուստի տեղեկութեան վրայ կը մնանք, մինչեւ նոր լրացուցիչ Պր. Բենագատին:

8. «Աղբիւր անունով մի լրագիր է յիշուում փարսկաստեղի հայրը 1846 թուականին. սակայն չարաչար սխալուում է» (այդպէս հարցախոսել): Աղբիւր լրագիրը մենք չենք տեսել, Եւրոպայի եւ Հայ Դպրոցի տպագր. Թարգ. Հեղինակին խօսքն յառաջ բերած ենք, որ հաստատական կ'ըլլէ թէ Աղբիւրն «ի 1846 նորէն սկսաւ հրատարակուել ու կրկին խախտանցաւ», եւ աւելցուցած ենք, որ մեր հետազոտութիւնքն ասիւն անդին չեն անցնիր: Պէտք է այս հաստատական վկայութիւնը խախտել, եւ ցոյց տալ դրականապէս այս «չարաչար սխալմունքն», եւ ոչ թէ զարձեւալ լոյս Արշալուստի մեր յառաջ բերած վկայութեան վրայ յենլով՝ հաստատել թէ հրատարակուած չէ:

9. «Դուռնուսէջ լրագրի մասին խօսելիս Գալեմբարեան վարդապետն ասում է, որ «բաւական էր Հնդկաստանում կալիքութայի եւ Մարգարի» Աղբիւրն, ու «Բանասերը, Սինգափորում էլ հրատարակուել սկսեց» Ուստի աստեղծութիւն, Չափերումով յառաջ բերուած այս խօսքն մերը չէ, ինչպէս լեզուն ալ կը վկայէ, Պր. Բենագատին է, որ այս երբեք ձեռք չորհնաւ որ կը համարի մեր խօսքերը խեղճութիւն: Մենք գրած ենք (էջ 113 տող 11) «Հնդկաստանի հայ գաղութականութիւնն . . . որ . . . ցրուած Արեւելեան Հնդկաստանն մինչեւ ի

չաւաւ . . . ունէր իւր . . . լրագիրները: Կալ-
կաթայի Աշխատէի ու Մադրասայ Բառապէսը մի-
եւնոյն ժամանակ հրատարակուելով ալ՝ բա-
ւական չէին երեւար . . . Սինկափոր ալ . . .
գրիպոր Գ. Գալստասեան կը ձեռնարկէ . . .
Ռոստոմոսի . . . անուն թերթ մը հրատարակել :
Խօսք մը որ Պր. քննադատին մեղք վերագրած
խօսքէն էապէս եւ բոլորովին տարբեր է. մեր
խօսքին մէջ՝ « Զնդկաստան » բառը երկու ան-
գամ կը յիշուի, մի անգամ իբրեւ « Զնդկաս-
տանի հայ գաղթականութիւն », եւ երկրորդ
անգամ իբրեւ « ցրտած Արեւելեան ձնգլաս-
տանէ մինչեւ ի ճաւառ » Արդ, Պր. քննադատն
կը յաւելուէ՝ գոչելով պաշտօնապէս ի լուր աշ-
խարհի. « Յայտնում ենք հ. Գ. ին որ Սինկափոր
քաղաքը ոչ թէ Զնդկաստանումն է, այլ Մա-
լակա թերակղզում »: Ընդհակառակութիւն եւ
— ցաւակցութիւն: Փոխադարձ առայտութիւն մը
մատուցանել մեր երախտագիտական պարզքն
համարելով՝ կը յայտնենք Պր. Գ. Լեւոնեանին
որ Սինկափոր քաղաքը ոչ թէ « Մալակա » ինք-
նազն է, կը գտնուի, այլ համանուն Սինկափոր
կղզոյ վրայ, որ չորրորդ մասն է անգլիական
յետակողման Զնդկաստան: Ալեքսանդրոպոլի
գիմնազիայի աշխարհագրութեան ուսուցիչը վկայ
կը կոչենք ասոր ստուգութեան, որ եւ բարե-
հաճի Արեւելեան Զնդկաստան կամ Զնդկաստան
բառի ընդարձակ եւ անձուկ մտքը ունեցած իմաստն
ու սահմանները մկնել պէտք ունեցողներուն:

10. « Արեւոյ շարաթաթերթի մասին
խօսելով . . . ասում է. « ազգայն քաղաքական
մաս մը ամենեւին չունէր » այն ինչ Արեւոյ
« Իտալական » առեւտրական եւ բանասիրական
լրագիր էր: » Զորոյք ահիւ մեր խօսքը կը խե-
ղաթիւրուի: Մենք գրած ենք (էջ 120 տող 5)
« Արեւոյ . . . քաղաքական մաս մ'ամենեւին
չունէր, գէթ ի իշխան . . . 1851 Մարտ 3ին . . .
հետեւելով բաժանորդաց խնդրանաց, սկսաւ
նաեւ քաղաքական առաւ լրագիրներէ տեղական
եւ Իտալական լեւր քաղել »:

11. « Դոյնաւ Աւստի սկսուելով 1852-ի
փետրուարի 29ից տեւել է մինչեւ 1874 թիւը,
ոչ թէ 1853-ի օգոստոսի 8ը ինչպէս գրել էր
հ. Գալէմբեար: Ուրեմն վերապատուելի հայրը
սխալուում է պատեղ աւելի քան քսան տարի,
որ է՝ բաւ 20 = XX = Ի տարի, »! « Բռան
տարի » բառերը կը հասկնանք, եւ զայն հաւ-
կրցնելու համար մեր կողմերը երեք լեզու եւս
գործածելու պէտք եղած չէ: Մեր ձեռքն եղած
Դոյնաւ Աւստի աւարդական տարիները կը

վերջանան 1853 Օգոստ. 8ին վերջին 74²
թուով (տես մեր գործն՝ էջ 138). եւ ասոր կը
վկայեն ժամանակին ամէն թերթերն, որ դա-
դարումը կը յիշատակեն եւ վերստին լոյս տես-
նելը չին յիշեր մինչեւ 1874: Ար սպասենք
տեսնելու որ Պր. քննադատն իւր այս տեղե-
կութիւնն ինչպէս պիտի հաստատէ:

12. « Արեւոյ Արեւոյ քաղաքացի ոչ թէ
1856 թուականի յունուարին 7-դ համարով,
ինչպէս գրել է հ. Գ. այլ 1855-ի դեկտեմ-
բերին 6-դ համարով: » Բայց մեր ձեռքը կայ
« 1856 թուականի յունուարին 7-դ համարը », որ
« Հազար եւ մէկ գիշերներ », հրատարակու-
թեան շարունակութիւնն է. եւ բաց ասէ՛ կ'ա-
պահովենք որ նոյն տարին նաեւ 8² եւ Քրէն
համարը լոյս տեսած է (տես մեր գործն էջ
220):

13. « Թաւիշ Լոյսիչեան հրատարակուում
էր » Աշխատասիրութեամբ երկից աշակերտաց
Մետրոպոլիս վարժարանին Զմիւռնիոյ. իսկ
Գրիգոր Պալեանը որ խմբագիր-անօրէն էր
« Թաւիշ », օրագիր ամսօրեայի, յետոյ միայն
քահանայանալով կոչուեց Տ. Աթմանէս: Մ-
ոյի համեմատ մեր նշանակած Տ. Աթմանէս
(տ. էջ 143) չէ կրնար Թաւիշի խմբագիր-ան-
օրէն Գրիգոր Պալեանին ըլլալ, ինչպէս հ'ուզէ Պր.
քննադատն: Գր. Պալեան երբ 1861 Յնր.ին
Թաւիշի առաջին թիւն հրատարակեց ի Կ. Պո-
լս, հազիւ 18—19 տարւան պատանի էր.
հետեւաբար 1854ին 11—12 տարւան ի
Զմիւռնի լրագիր չէր կարող հրատարակել,
եթէ չենք սխալի չէր ստացել ալ: Եւ Բ. տարւոյ
մեր ձեռքն եղած թուերու վրայ խմբագրի
անուն չենք տեսներ:

14. « Արեւոյ . . . շարաթաթերթի մա-
սին հ. Գալէմբեար աննիւրել սխալներ է անում: »
(էջ, էջ): Արեւոյ թերթը սկսուել է 1845 թուա-
կանին, իսկ Վիեննայի Միթիլարեան ուխտի
վարդապետն ասում է « Արեւոյ թերթի առաջին
թիւն լոյս տեսաւ 1855 յունուարի 3ին: » Ու-
րեմն վերապատուելի հայրը սխալուում է այս-
տեղ ամբողջ մի տասնեակ տարի (իմա 10 տասն
տարի) — կարծենք հիմայ ամէն մարդ իմա-
ցաւ — : « Բայց վարմանային այն է որ իւր
գրքերի վերջում (— կ'ուզէ ըսել՝ Արեւոյ թերթի
մասին մեր գրածին վերջը —) ասում է որ 50
տարի է որ գոյութիւն ունի »: Այս հիշեցումը
ահիւ խեղաթիւրել, բայց այս անգամ ներքի
է, վան զի Պր. քննադատն Արեւոյ թերթը զգա-
ղելու ժամանակ ցաւակցաբար կ'ըսենք, զարհու-

րեկի գիւնոյ պտոյտ ունեցած է, ինչպէս Տիմայ կը տեսնենք: «Ուրեմն Տ. Գ. մի ըրալէ, մի ահնալը չը ձգելով շարաթաթերթի ճակատին որ գրուած է «Հատոր խէ» այսինքն 47դ տարին խճճում ու շփոթում է իւր ունեցած տեղեկութիւնները:» Աւտաճ եղբք որ մէք ոչ մի՛ այլ բազում անգամ անցարկ ձգած ենք եւ առանց պտուտի մէջէն եկած:

Մենք Շոթհոմբոս լրագրի վրայ խօսելով՝ (էջ 38—44) գրած ենք, որ Շոթհոմբոս ամերիկացի բողոքական միսիոնարաց ձեռք 1839 Յնդին ի Ծմիւռնիա սկսուած է, եւ 1854ին վերջին ի Կ. Պոլսն վերջացած է, 16 տարւոյ մէջ եօթն հարիւր կամ տարեկան Տրատարականելով: 1855ին Յնդ. 3ին Աւտաթէք անտամբ եւ նոր գիրքով Տրատարական են Միսիոնարք իրենց թերթը, վրան նշանակելով՝ «Հատոր 8. Կոստանդնուպոլսն. Յունուար 3, 1855, թ, 1. Երանուցում. Շոթհոմբոս պիտի գիտէրայ ամանական թերթը անցեալ քանի մը տարինեւ ու մէջ արգոյ ընթերցողները՝ տարակոյս չունինք որ հաճութիւն պիտի գգան ներկայ տարւոյն սկիզբը ու թերթը Գատորին ձեւը փոխուած ըլլալը սա առաջին թիւովը տեսնելով:» Եւ այսպէս յաջորդ տարինեւ Տատորի թուերն շարունակելով անցեալ 1894ին ունեցած են «Խէ. հատոր»: Մենք մոլորելու ընդունակներու նախագորչացած եւ (էջ 40 Ժան, 3) գրած էինք՝ որ թէեւ Աւտաթէքի խմբագրութիւնը իւր Շոթհոմբոսն տարիներն ալ կրնայ իրեն սեպհակները, բայց մենք Աւտաթէքը զատ լրագրի կը նկատենք, հետեւաբար զգուշանալու է՝ «Հատոր խէ» երէ գուշակութիւններն ընել: Եւ սակայն Պր. Բեննադան, եւ բարեբախտաբար միայն ինքը, «մի ըրալէ, մի ահնարկ ձգելով շարաթաթերթի ճակատին որ՝ գրուած է «Հատոր խէ» այսինքն 47դ տարին, խճճում ու շփոթում է իւր ունեցած տեղեկութիւնները:» Ուրեմն, եթէ Աւտաթէքի վրայ մեր գրածին վերջը 1889ին կը դնենք՝ «Իբրեւ զգալութիւն զուրկ թերթ մը կը գրէ՝ ինչ որ կը գրէր 50 տարիէ վեր,» կը խօսինք Աւտաթէքի խմբագրութեան միսիոնարաց վրայ, որ կը գրեն 1839—89 այսինքն յիսուն տարի որ է = 50 = L = Ծ տարի!

Ասոր կը յաւելու Պր. Բեննադան. «Այս էլ ասինք որ՝ Աւտաթէք» աղետարեք լրագիրը շարաթաթերթի փոխուց ոչ թէ 1877ին այլ 1870ին: Տարբերութիւն եօթն (7) տարուան: Մենք չենք ըսած որ 1877ին շարաթաթերթի գիտնացում, այլ 1877ի քանի մը

համարն ունենալով միայն՝ ըսած ենք «1877ին աղետն շարաթաթերթի էր» զգուշանալով եղած ժամանակը նշանակելու: Այս վերջերք խեղաթիւրումն:

15. «Աւտաթէք Վապուրական աղգահաշակ ամսաթերթի մասին էլ պակաս չեն գրքոյնիս մէջ եղած սխալութիւնները: Մատենիկիս հեղինակը երեւի հիմնուելով իւր աղբիւրների վրայ (որոնք նշոյնպէս սխալուած են այս բանում) գրել է որ «Արծուի Վապուրականի» Ե. տարին «որ 1862ի վերջերն սկսաւ, չկրցաւ բոլորիլ... բայց ԲՆՉ կասէ հ. Գալէմբեարեան երբ մեր ձեռքում անմին 1864 թուականի վերջերի համարները, եւ ԲՆՉ քանի կը զարմանայ երբ ըսէ որ «Արծուի Վապուրականի» 8-րդ տարին որպէս շոթհոմբոսի աղետն տեսնուած է մինչեւ 1873 թուականի յունուարի 13-ին...: Սխալմունք տասը (10) տարուան:» Եթէ ճիշդ է Պր. Բեննադանին ըսածն թէ իւր ձեռքը կայ Աւտաթէքի «1864 թուականի վերջերի համարները», եւ ոչ թէ Աւտաթէք Տրատար լրագրի, որ զաղարկալ Աւտաթէք Վապուրականի տեղ 1863 Ապրիլին սկսաւ Տրատարականիլ, (եւ ապահով ենք՝ այս է ձեռքերնը) այս մէջ համար նոր է, եւ Պր. Բեննադանին մեզ հաղորդած առաջին նորութիւնը: Ստուգել մեր գործն ըլլայ: Միայն ներուի միտ դնել առ սա տարական ձեռքարկութեան թէ իրի մը տեղեկութիւն չունենալ՝ սխալ չէ, որ բառը Պր. Բեննադանն ամէն տեղ կը գործածէ. այլ սխալը է՝ չգիտցած կամ ոչ ձեռքարկու քան մը բարեմտաբար իրբեւ ստոյգ եւ ձեռքարկու հարաբերել, ինչպէս մինչեւ այստեղ առիթ ունեցանք տեսնելու եւ դեռ կը տեսնենք:

Իսկ Աւտաթէք Վապուրականի 1873ին լոյս տեսած քանի մը թուերն մեզ Ժանուարի 1-ին յայտարարութիւնն են:

16. «Աւտաթէք Փաշէլու շոթհոմբոսի վերջացաւ 1856 թուականի փետրուարի 1-ին, 15-րդ տարակով ոչ թէ 14-րդով:» Մենք մեր ձեռքն ունինք միայն 14 թիւ. Մոսկա (1859 թ. 387, 404) Գրէսէ 14 թիւ Տրատարականիլ Փաշէլու լրագրոյ 1860 թ. 1ին մէջ Աւտաթէքի ապագրիչ ճանիկ Արամեան կը յայտարարէ՝ թէ ինք մերած է Աւտաթէքի 15դ թուոյն տպագրութիւնը (տ. մեր գործն էջ 220 տող 20): Այսուչափ բազմութեան վկայից հաւատալ՝ այսօր ալ խոհեմական կը համարինք:

17. Մենք լրագրի վրայ խօսելով՝ կը կրկնուին մեր ըսածները, եւ Գալէմբեարեան. «Արա-

գապետ Հեղինակը գրում է՝ թէ «... Այս բա-
վանդակութեամբ եւ նոյն գրիւք շարունակեցաւ
մինչև Բ. տարուայ (— մենք կ'ընենք "տար-
ւայ" —) վերջն" 1858 թիւով»։ 31-ը (մենք
գրած ենք "Սեպտ. 31"), եւ պաշտօնագրէս կը
յայտարարուի. "Թոյլ ենք տալիս մէջ ցոյց տա-
լու ուսումնական վարդապետ Հ. Գալէմբար-
հանին, որ սեպտեմբեր ամիսը միշտ եւ Հանապազ
30 օր է եւ ոչ 31", Բարի է. բայց այս գասը
տալու էր Հանդուցեալ Յ. Գ. Սրվաճեանին, որ
տպած է «Թիւ 18, 31 Սեպտեմբեր, Ներկորդ
Տարի», զոր եւ մենք յառաջ բերած ենք ճշգու-
թեամբ, ինչպէս եւ ամէն տեղ։ Ստուգելու հա-
մար կարելի է լուսնակարել տալ մեր օրինակը։
Աւելորդ էր մեզ ի վերջոյ յիշեցնել "որ
տարբեր անձնաւորութիւններ են "Մեղուի,
խմբագիր Յարութիւն Սուաճեան (— ինքն Յա-
րութիւնն էր գրէ միշտ "Սրվաճեան" —) եւ
"Արշալոյս Արարատեանի, խմբագիր Յ. Սուա-
ճեան", վասն զի մենք բրբեք չփոփած չենք զա-
տնք իրարու եւ նշանակած ենք (էջ 222) որ
Յ. Գ. Սրվաճեան 1874ին վախճանած է։

18. "Մոռոյի Մոռոյի Գրիւք Բարութիւն...
Դիւրքը ոչ թէ միանալ թերթ էր, այլ ութա-
ծալ տեորակ 58 էջ 13×20 Տ. — մերտ.
Հ. Գալէմբար քոնէ ուշադրութիւն գործնէր
որ գրուած է "Գրիւք Թատերական", եւ ոչ ինչի
կամ զիւրի։ Տպարան ոչ թէ "Արեւելեան", այլ
"Յ. Միւհհեմետեան", Մեր ձեռքն եղած Մո-
ռոյի Մոռոյի ՇԱԲԱԹԱԹԵՐԻՍ (այսպէս ամէն
թուիւրու վրայ տպուած, եւ Գրիւք ոչ բնաւ.)
Բարութիւն, ՄԻՒՍԱԼ Է. 2ՈՐԹ էջ, 29×44
սանդիմէր, տպուած ԱՐԵՎԵԼԵԱՆ տպարան
Այս թերթին մինչև 184 թիւն ունիւր մեր ձեռ-
քը, եւ կ'ընենք որ մեր գործոյն մէջ (էջ 164)
գրածին ամենաշնչին փոփոխութիւն ընելու տա-
կաւին պէտք չունենք։ Պր. Բենագաւոր ձեռքը
կ'երեւայ թէ ունի նոյն անձին Մոռոյի Մոռոյի
լրագրին 1858ի սկիզբէնը դարբնէն ետեւ
Հրատարակած համաձայն չորս տեորակներն, որ
կը յիշուին Մոռոյի-Գրիւք-Բարութիւն մէջ, էջ 438։
Նման ասոր վրայ "Գրիւք Թատերական", գրուած է,
կը կասկածենք լրագրի ըլլալուն, մինչև աչօք
չտեսնենք։

19. Մեղու-Հոռոյի. լրագրոյ վրայ մեր
գրածը Պր. Բենագաւորն ճաշակին յարմար չէ
եկած, որուն յարմարելու պէտք ալ չկայ։ Բայց
կ'ապահովենք Պարոնը, որ թէ Մեղուն ինչ-
պէս կը պարսաւ։ Եղբւ կ'աճողիկեայ եկեղեցա-
կանները, որ ինձ ծանօթ չէր կրնար ըլլալ

(Հմմտ. մեր գործն էջ 180 Ժ. 1), եթէ նոյն
կերպով ինչպէս պարսաւէր էջմիածնական
եկեղեցականները, նոյնպէս "գուր" պիտի
"չգար", կ'աճողիկեայ վարդապետաւ։

20. "2ի կարելի չը նկատել, որ Տ. Գ. Գ.
այդ 45 լրագրիւրի մէջ մտցոր է "Ճէրթեղի
Թիճարէթ" տաճիկերէն-յունար. - գաղղիկերէն
առեւարական լրագիրը, որ այնքան էլ հարկաւ-
որ չէր հայ լրագրացցանկը մտցնել", եւ ինչպէս
անգամ մեր խօսքը կը խելագործուի։ Մինչ
այնտեղ (էջ 165) Մոռոյի խօսքը միայն յա-
ռաջ բերած ենք. թէ Մոռոյի եւ թէ մեր գոր-
ծոյն մէջ (էջ 166 սող 2) որոշ կը կենայ
"տաճիկերէն, ՀԱՅԵՐԷՆ", յունարէն եւ գաղղի-
արէն". եւ այս ՀԱՅԵՐԷՆը կը բաւէ մեզի
ճէրթեղի ինչպէս լրագիրը չորս լրագրաց շարքին
մէջ առնուլ, ինչպէս կ'առնուր Մոռոյի Աւա-
նոյ՝ այն տարիներն որ հայ-գաղղ. եւ նաեւ
ուսերէն կը հրատարակուէին։ Բայց եթէ Պր.
Բենագաւոր "Հայերէն" բառն դուրս թողլու
իրաւունք մ'իրեն կը սեպահանէ, գիտնայ որ
արդարութիւնը կը բողբէ։

21. Կ'առաջարկուի "Տիեղերը", "Տոմար
ընտանեկան", եւ "40-ական թուականների վեր-
ջերի" Աստղիկ Արեւելեան, հրատարակութիւն-
ները Վայ լրագրաց կարգին մէջ առնուլ։ Առա-
ջինն ու վերջինը մեզի անծանօթ են, եւ երբ
ի մերձուստ եւ մանրամասն ծանօթութիւն տրուի,
կարելի է դատողութիւն ընել։ Իսկ 1858—61
հրատարակուած վիճինայի "Տոմար ընտանեկան"
տարեգիր չէ, այլ լոկ օրացոյց, որուն ետեւն
աւելցուցած են տոմարական, գիտնական եւ բա-
րոյական յօդուածներ։ Այսպիսի ընտանեկան
օրացոյցներն աշխարհիս օրեւէ տերութիւնը կամ
անհաստակ մարդն իրբեւ լրագիր նկատած չէր
մինչև այս րոպէս։

Ինչ կը վերաբերի "Ծանօթութիւնը վա-
ճառականութեան", "Գերմանիոյ եկեղեցական
գիպուսանները, թերթներուն, կ'ընենք որ առա-
ջինն "տեորակ" կամ "գիրք" չէ, եւ մենք
չենք գործածած այս բառերն, այլ օգիւ լրագր-
հրատարակութեան ինչպէս մ'ընտանջին թիւն է։ Աւ
այս չի պահանջուի որ թերթը յարողութիւն
ունենցի է՝ թէ ոչ, մէկ թէ աւելի թիւ լցոյ է
տեսեր, հետեւաբար չէ կարող "Հ. Գ. հաս-
տատել Պր. Բենագաւորն խօսքը, Ներկորդը
տեորակ է այն, բայց ժամանակին հանդիպած
դէպքերը կը հաղորդի, եւ սեղական լրեր կու
տայ" օրուան թուականով. հետեւաբար լրագրի
նկատուելու առաւել իրաւունք ունի, քան "Տո-

մար ընտանեկանը, իսկ Սիւնիք — ո՛վ անուն աղէտալի — լրագրի համար կ'ըսենք՝ որ Պեգա-տե-ն (եւ ոչ Պեգասեան) ինչի՛նէ առած մեր տեղեկութեան թէ եւ մենք եւս կ'սկսած յայտնած էինք, բայց այս տեղեկութիւնը լոկ "մի լրագրական ընթացիկ լուր" չէ, ինչպէս կը յանգըզնի Պր. քննադատն կարծիք եւ զմեզ խաբուած համարիլ, այլ իննամով կազմուած համառօտ ցուցակ է հրատարակեալ հայ լրագրաց (տես մեր գործն էջ 143 Ժ. 1), եւ գրեթէ միշտ միաբանած մեր հետազօտութեանց։ Բաց սակէ՛ ի հանգաբառութիւն սրտի Պր. քննադատին կը յայտնենք՝ որ մեր բարեկամներէն մէկը, Ալեքսանդրոպոլի շատ մօտիկ, գործոյս այս կտորը կարգացած ըլլալով՝ յայտնեց մեզ որ ինքն ունի Սիւնիք լրագրի թերթեր, եւ — կ'ուզարկէ մեզ։

Քննադատութեանս սկզբան ու վերջին կէտերը շնորհիւ, վասն զի մեր քննադատին "ճաճանչին" (nimbe) կը վերաբերին, եւ մենք իւր զուարճութիւնը խանգարելու միտ չունինք։ Մենք իւր քննադատութիւնէն պատիւ ունենցինք, բայց դատարկաձեւն ելանք։ Այսչափս գրել բարոյական պարտք համարեցանք, զոր ճշմարտասիրութիւնը մեր վրայ կը դնէ՝ եւ նաեւ ունենցինք միտ գնել առ գրողներու եւ հրատարակիչներու՝ որ գրական "հանաք անե-լու" ժամանակն այժմ անցած է։

Հ. Գ. Գ.

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

ՈՐԻՆ

Մօր ցուրտ մարտոյն վերայ նետուած Որդին կու լայ լուռ, ծննդամած, Սրտի խորէն նքքեք նքքեք, Լեզուին կառաջք ո՛հ սրտաբեկ։

Թանկարծ աչքն սեւեռնելով
Խաչին, որ կայր իւր մօրը քով,
Գոչեց սրտանց "Ա՛հ Աստուած
Ինչ դառն ցաւըք Ես ինձ տըւած։"

Յետոյ դարձեալ համբուրելով
Մայրն, որ ննչէր ի քուն անխող,
Հեծեց. "Մայրիկ, աւա՛ղ անար,
Հոս զգելով որդիդ թշուառ։

Ալ ասկէ վերջ ինձ արդարեւ
Այս կեանքն է մահ եւ մութ արեւ,
Ա՛հ ասկէ վերջ լաւ է մոռնիմ
Եւ միանա՛մ քեզ ի շիրիմ։

Ո՛հ թոյնն անուռ թող իմ հոգիս
Հոն ուր որ դուն ալքած՝ հանգչիս.
Ո՛վ, իմ Աստուած, իմ կեանքս ալ ան՝
Մօրս նրթամ թողում զաշխարհ։"

Բայց հոս լըռեց. սեւ աչքերն
Սրտուք հոսին կը հեռեղեն.
Ծորեցն իւր գունատ շիւար
Մօրն հանգուցեալ՝ ճըշգրիտ տիպար։

Լըռեց, այլեւ չբացաւ երբան.
Այսպէս ա՛ն ժամն անցան.
Որդին այնտեղ այնպէս մնաց
Կուրծք մօր կուրծքին վերայ ճընշած։

Եւ երբ եկան՝ որ զինք զատն
Մօրըն հեռու, — հոգին տարէն
Եր թուած երկինք երազընթաց.
Իւր սիրելին էր այժմ՝ զրտած։

Կ. Պոլիս

Ժ. Ժ. Ա. Ն

ԲԱՆԻՐ

(Vine. Zausner)

Ես շատ կը սիրեմ՝ դալարուտ ծառեր
Եւ մանկան Նզման իրենցմով ցնծամ,
Ջի միշտ եմ անոնց կանթերն սովորեմ
Թէ ես իսկպէս մարդկան քարեկամ։

Ըզմանեալ աղբն բերկրանք կը լընու, իւր սիրտն եւ աշունք հոծիւն խանդավառ,
Նորածիկ զարման երբ լուշ շաղկերու
Ժառիկ ծինեցողով պծնի թուի ու ծառ։

Թէ ձրիտաւառդն դիտէ՝ անխապէշ
Իւր շաղկն վրայ քափտն զլաւ ի դերեւ,
Իսկոյն նոր յոյսեր կ'ընեն մատնանիշ
Ժառոց դալարուն ցօղուն ու տերեւ։

Եւ երբ միջօրեայ ջերմոտ տապեղում
Առ բն կորովիք թոյնան տղաւար,
Ժառոց հովանիք զովիկ, երբուն
Անոյշ կ'անկարկեն իրեն ի դաղար։

Թէ խնդրէ՝ ծըմն ծէրուկ վաղամօռ
Իւր դառն աղէտին սփոփանք, զօրավիգ,
Ջերմիկ կը շնչն իւր խցան ծառն,
Զօնն ի պարէն պտոց պատառիկ։

Մտնէ՛ վախճան երկրիս երազոց՝
Խոնձեւաչա փափաքած ի քուն անուշիկ,
Ժառոց քարեքար զոկն անխաբիոց
Յամաք վեց տախտակ իրեն ի նշտի։

Իսկ երբ վերջապէս լըռիկ ու մեղիկ
Դալար յարկ տակ հանգչի ինք յանդորբ,
Կը ցօղն իրեն ուսիք որ անմիջ
Ծրքենս արտաւուր վըմտն եւ յորդոր։

Հ. Ա. Վ.

